

A klaszter-alapú gazdaságfejlesztés

Deák Szabolcs¹

A 70-80-as évek fordulóján alapvető változások történtek a fejlett országok regionális politikájában. A korábbi felülről lefelé szerveződő regionális gazdaságfejlesztést felváltotta az endogén forrásokra építő, alulról felfelé építkező gyakorlat, ami a területi és települési önkormányzatoknak egyre bővülő lehetőségeket kínált a helyi gazdaság élénkítésére. Az alulról felfelé szerveződő gazdaságfejlesztési programokban a 90-es évek elején jelent meg a klaszter fogalma, és mára a gazdaság- és vállalkozásfejlesztési elképzelések talán egyik leggyakoribb kifejezésévé vált.

Dolgozatunkban először a regionális klaszterek fogalmát és főbb jellemzőit tekintjük át, ezt követően pedig a klaszter-alapú gazdaságfejlesztés sajátosságait. Mivel a klaszter a Széchenyi-terv révén már Magyarországon is része a gazdaságpolitika eszköztárának, így a nemzetközi tapasztalatok iránti igény hazánkban is egyre erősebb. Ezért tanulmányunk végén megkíséreljük összefoglalni a klaszter-politika legfontosabb nemzetközi tapasztalatait.

Kulcsszavak: gazdaságfejlesztés, regionális gazdaságfejlesztés, klaszter.

1. Bevezetés

Az 1980-as évektől kezdődően a fejlett piacgazdaságok térfolyamataiban jelentős változások zajlottak le. A fordista ciklus vége, a posztfordista ciklus kezdete alapvető változásokat hozott a gazdasági szerkezetben, a munkamegosztás új formái jelentek meg, aminek következtében átalakultak a termelési rendszerek és a vállalati szervezetek is (Horváth 1998, Papné Gáspár 1999).

A posztfordista gazdasági szerkezetben meghatározóvá vált a *szolgáltató szektor*. A termékek költségeinek egyre kisebb részét tették ki az anyagi jellegű tevékenységek, miközben a kapcsolódó szolgáltatások (termékfejlesztés, marketing, pénzügyi szolgáltatások stb.) váltak dominánssá. Ezeket a szolgáltatásokat már nem a vállalat keretein belül valósították meg, hanem sokszor elkülönült vállalkozások nyújtották, ami növelte a piaci alapú együttműködések mértékét. A rohamosan fejlődő kommunikációs technológiák pedig lehetővé tették a vállalati kapcsolattartás korábbinál hatékonyabb módjait. Mindezek következtében a *termelés területileg* –

¹ Deák Szabolcs, egyetemi tanársegéd, PhD hallgató, SZTE Gazdaságtudományi Kar Regionális és Alkalmazott Gazdaságtani Tanszék (Szeged)

globális méretekben – *dekoncentrálódott*, de a *szellemi tevékenység* (döntéshozatal) *területileg koncentrálódott* (Papné Gáspár 1999).

Porter ezt – az empirikus kutatásaival is alátámasztott – jelenséget nevezi *globális-lokális paradoxonnak*: egy adott iparág vezető cégei ugyanabban a régióban vagy városban koncentrálódnak annak ellenére, hogy a globális verseny erősödik és a vállalatok globális versenysztratégiákat dolgoznak ki. A globális vállalatok a magas hozzáadott értékű, vagy stratégiai fontosságú tevékenységeiket általában a központjuknak helyet adó térségben koncentrálják, míg értékláncuk többi tevékenységét kihelyezik különböző távoli telephelyekre vagy más helyi vállalatokhoz (outsourcing) (Porter 1998).

A posztfordista ciklusra jellemző *rugalmas gazdaságszervezés* a regionális politikában is éreztette hatását, aminek jeleként szinte valamennyi nyugat-európai ország új területfejlesztési jogszabályt alkotott a 70-80-as évek fordulóján. Az új termelési rendszerekben a kis- és középvállalkozások meghatározóvá válása a gazdaságszervezés decentralizációját jelentette, ami a közszféra alkalmazkodását is megkövetelte: decentralizációs nyomás jelentkezett az állami feladatok újraosztásának érdekében. Az egyes országokban – különböző mértékben – számos feladat került át a területi és települési önkormányzatok hatáskörébe (Horváth 1998).

A regionális gazdaságfejlesztésben is szemléletváltozás következett be. A korábbi allokatív tervezést felváltotta a stratégiai szemlélet (Rechnitzer 1998), a regionális politikában egyre inkább előtérbe került a partnerség és a szubszidiaritás elve (Horváth 2000). A korábbi felülről lefelé szerveződő programokat felváltotta az *endogén forrásokra építő alulról felfelé szerveződő regionális gazdaságfejlesztés* gyakorlata. A helyi önkormányzat szerepe ennek során már nem pusztán a végrehajtásra szorítkozik, hanem kezdeményezőként kell fellépnie a különböző fejlesztési programok létrehozásában.

Az endogén gazdaságfejlesztés során „felértékelődnek a nagy értékű, sajátos tudáson alapuló, ritka, másutt nehezen utánozható helyi adottságok” (Enyedi 2000, 4. o.). Ezeknek az adottságoknak a kihasználásában már nem az egyes vállalkozások játszanak kulcsszerepet, hanem vállalatok hálózatai, csoportosulásai, közismertebb nevükön a *klaszterek*. A klaszterek jobban képesek alkalmazkodni a globális verseny megváltozott feltételeihez, mint az egymástól elszigetelten működő vállalkozások, ezért kiemelt szerepük van a regionális fejlesztési stratégiákban. Az 1990-es évekre ezért a klaszterek szinte valamennyi fejlett ország gazdaságpolitikájában helyet kaptak (Enright–Ffowcs-Williams 2001).

2. Regionális klaszterek

Számos szerző igyekezett a klaszter fogalmát meghatározni, aminek eredményeként eltérő definíciók születtek (Rosenfeld 2001, Steiner 1998). Magát a klaszter kifejezést az angol szakirodalomban kettős értelemben is használják: egyrészt jelle-

meznek vele egy folyamatot (*klaszteresedés*), másrészt annak „végtermékét” (*klaszter*) is. Ahhoz, hogy jobban megértsük a klaszter fogalmát, különbséget kell tennünk a két jelentés között, és szükséges megvizsgálnunk a klaszteresedést. A folyamatot két szempont alapján is nyomon követhetjük: gazdasági és földrajzi vetülete szerint (Feser 1998/a).

A klaszteresedés *gazdasági dimenzióját* a *munkamegosztás* jelenti. Az egyes vállalkozások saját érdekeiket szem előtt tartva versenyeznek, azonban piaci sikerük nem pusztán egyéni cselekedeteik függvénye. Számos másik vállalkozással (alkatrész beszállítók, szolgáltató cégek stb.) állnak kapcsolatban, amelyek szintén értékteremtő módon járulnak hozzá a végtermékhez. Ezen vállalkozások mindegyike érdekelt a végső fogyasztók igényeinek minél jobb kielégítésében (Deák 2000). Létezik tehát a vállalkozásoknak egy csoportja (értéklánc-rendszer), amelynek tagjai a közöttük fennálló munkamegosztás révén függenek egymástól és a munkamegosztás mélyülése fokozza az egymásrautaltság mértékét.

A klaszteresedés *földrajzi dimenzióját* a vállalkozások *területi koncentrációjával* jellemezhetjük. Már Marshall is megfigyelte az iparági körzetek kialakulását, amit a vállalatok térbeli koncentrációjából fakadó lokális pozitív externáliákra vezetett vissza. A gazdasági kibocsátás növekedése a piaci szereplők számára versenyelőnyöket eredményez, mivel a nagyobb piac révén a méretgazdaságosság kihasználásával javul a termelékenységük (Buzás 2000/b, Feser 1998/b, Zeitlin 1994).

A két dimenzió alapján a klaszteresedés négy alapesetét különböztethetjük meg (1. ábra) (Feser 1998/a):

1. *Kitermelő iparágak*: valamilyen helyi erőforrásra települt, és ebből következően földrajzilag erősen koncentrált gazdasági tevékenység (pl. bányászat). A munkamegosztás foka azonban alacsony, mivel a vállalkozások pusztán kitermelő tevékenységet végeznek.
2. *Helyi piacra termelő vállalkozások*: a helyi piac igényeit kielégítő vállalkozások (pl. kiskereskedelem). Ezen iparágakra nem jellemző sem a gazdasági, sem a földrajzi klaszteresedés. Egyrészt minden városban, régióban megtalálhatóak, másrészt gazdasági kapcsolatrendszerük szűk.
3. *Iparági klaszter*: egymással szoros kapcsolatban lévő vállalkozások vagy iparágak alkotta hálózat (Roelandt–den Hertog 1999/a) vagy másképpen megfogalmazva olyan vállalkozások, iparágak csoportja, melyek nagymértékben felhasználják egymás kibocsátását, tehát a munkamegosztás mértéke jelentős közöttük (Hoen 2000). Ezeket az iparágakat a munkamegosztás magas foka ellenére nem jellemzi térbeli koncentráció (pl. pénzügyi szolgáltatások).
4. *Regionális klaszter*: olyan iparági klaszter, melynek vállalatai földrajzilag koncentráltan vannak jelen. Porter megfogalmazásában: „egy adott iparág versenyző és kooperáló vállalatai, kapcsolódó és támogató iparágai, pénzügyi intézmények, szolgáltató és együttműködő infrastrukturális (háttér)intézmények (oktatás, szakképzés, kutatás), vállalkozói szövetségek

(kamarák, klubok) innovatív kapcsolatrendszerén alapuló földrajzi koncentrációja” (Porter 2000, 16. o.). Tehát iparági és földrajzi koncentrációról egyaránt beszélünk (pl. kaliforniai borklaszter, finn telekommunikációs klaszter stb.).

1. ábra A klaszteresedés két dimenziója

		Gazdasági összefonódás mértéke	
		alacsony	magas
Földrajzi koncentráció mértéke	magas	Kitermelő iparág	Regionális klaszter (Porter)
	alacsony	Helyi piacra termelő vállalkozások (nontraded szektor)	Iparági klaszter (OECD)

Forrás: Feser (1998/a, 25. o.) alapján saját szerkesztés.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy regionális klaszter alatt az egymással szoros és tartós együttműködésben lévő gazdasági szereplők térbeli koncentrációját értjük.

A regionális gazdasági fejlődés elméleti modelljei közül leginkább a gazdasági báziselmélettel magyarázhatók a regionális klaszterek (Rechnitzer 1999). A helyi gazdaságot két szektorra oszthatjuk: a helyi igényeket kielégítő nontraded szektorra és a régió kívüli piacokra termelő traded szektorra. Klaszterek kialakulására csak a helyi gazdaság traded szektorában van lehetőség, ahol a jelentős méretű (külső) piac lehetővé teszi a gyors terjeszkedést, és megtérülnek a jelentős befektetéssel járó új technológiák. Ezek a lehetőségek a globális versenyben azonban csak a klaszter vállalkozásainak összefogásával használhatóak ki (Lengyel 2002). Lényegében egy helyi húzóágazatról van szó, amelyik az exportpiacokon is versenyképes, azaz a globális versenyben is helyt tud állni (Lengyel–Deák 2002).

3. A klaszter-alapú gazdaságfejlesztés

A klaszterek kapcsán Porter megfogalmazza a *klaszter-alapú gazdaságfejlesztést* (Porter 1990, 1998). Porter álláspontjában erősen támadja a kormányzati beavatkozás minden formáját a gazdaságba. Véleménye szerint a kormányzat egyetlen gazdaságfejlesztési feladata a klaszter vállalatainak versenyképességét elősegíteni üzleti környezetük megfelelő alakításával, tehát mindent a klaszter fejlesztésének, mint közbülső célnak rendel alá. Porter munkájának hatására az Egyesült Államok mindegyik tagállamában megindult a klaszterekkel kapcsolatos adatgyűjtések és fejlesztési elképzelések kidolgozása a Harvard Business School keretén belül.

A gazdaság- és területfejlesztés gyakorlata azonban nem alakítható át egyik pillanatról a másikra. A gyakorlati gazdaságfejlesztési elképzelésekkel kapcsolatban ezért inkább a *klaszter-politika* fogalmáról beszélhetünk, ami a klaszter-alapú gazdaságfejlesztéstől eltérően olyan gazdaságpolitikai elképzeléseket takar, amelyek szintén a klaszterek fejlesztését célozzák meg, de nem ezt tartják a gazdaságfejlesztés egyetlen lehetséges eszközének. A klaszterek fejlesztésére irányuló programok mindössze kibővítik a gazdaságfejlesztés korábbi eszközeinek körét, és nem felváltják azokat.

A klaszter-alapú gazdaságfejlesztés egyaránt eltér a gazdaságfejlesztés hagyományos ágazati, illetve területi megközelítésétől. A főbb különbségek a következőkben foglalhatók össze (DETR 2000, EC 2002, Enright–Ffowcs-Williams 2001, Gordon–McCann 2000, Lengyel 2000/a, 2001, Porter 1998, Raines 2001/a, 2001/b):

- A klaszter-alapú gazdaságfejlesztés nem az egyes vállalkozásokra, hanem *vállalati együttműködések*re koncentrál. Célként nem a vállalatok, hanem a hálózatok fejlesztését tűzi ki.
- Az iparág helyett a *klaszter* kerül a fejlesztési elképzelések középpontjába, ami a végterméket előállító iparágon kívül magában foglalja az értékkeremtésben részt vevő többi iparágat is (támogató iparágak, kapcsolódó iparágak, szolgáltatást nyújtók, specializált intézmények stb.).

- A fejlesztési elképzelésekben a klasztereket nem néhány kiválasztott nagyvállalat képviseli (ún. nemzeti/helyi bajnokok), hanem a klaszterhez tartozó *összes vállalkozás*.
- A klaszter fejlesztésekor a kormányzat mind helyi, mind külső forrásokra támaszkodik, azonban a hangsúly a külső befektetők bevonása helyett az *endogén* növekedési forrásokon van.
- A gazdaságpolitikának a klaszter „megvédése” helyett a termelékenység növekedését és az innovációkat elősegítő *rivalizálás* kialakítására és fenntartására kell törekednie. Ennek érdekében a kormányzat nem avatkozik be közvetlenül a gazdasági folyamatokba, hanem a vállalkozások, iparágak, klaszterek *üzleti környezetét* befolyásolja a kitűzött célok elérése érdekében.
- A helyi gazdaság egészének igényei helyett a gazdaságfejlesztés *néhány kiválasztott klaszter* igényeire (infrastruktúra, munkaerő képzése stb.) koncentrál.
- A klaszter- alapú gazdaságfejlesztésben jelentős hangsúlyt kap a *vállalkozások innovációs képességének növelése*, azonban nem a teljes regionális innovációs rendszer fejlesztése a cél, hanem mindössze azon részei, amelyek a fejlesztendő klaszterek számára biztosítanak versenyelőnyöket.
- Klaszterek fejlesztése esetén nem pusztán gazdaságfejlesztésről beszélhetünk, hanem társadalmi rendszerek, helyi *közösségek* fejlesztéséről is (pl. a klaszter kialakításához szükség van a résztvevők közötti bizalomra épülő szoros együttműködés kialakítására, amelynek megteremtése elsődlegesen nem gazdasági kérdés).

A gyakorlatban sok különböző klasztert és klaszter-kezdeményezést ismerünk, amelyek között jelentős eltérések vannak. Ennek oka egyrészt, hogy a klaszterek történelmi kategóriáknak tekinthetők, mivel kialakulásuk során egyedi fejlődési utakat járnak be (eltérő kulturális háttér, gazdaságszabályozás stb.) (DETR 2000, Rosenfeld 2001), másrészt a különböző klaszter fogalmakra épülő gazdaságfejlesztési programok különböznek egymástól. Harmadrészt a regionális klaszter mindegyik meghatározása valamilyen földrajzi koncentrációt vesz alapul, de nem határozza meg a földrajzi kiterjedés határait. Ebből következően a különböző területi szintre értelmezett klaszter-kezdeményezések is eltérnek egymástól (EC 2002). A területi szintek közötti eltérést jól érzékelteti, hogy a 60 ezer lakosú Arve Valley (Franciaország) és a közel 18 millió lakosú Észak-Rajna Vesztfália egyaránt rendelkezik saját klaszter-politikával (Raines 2001/b).

A klaszterek egyik lehetséges csoportosítása éppen *földrajzi kiterjedésükön* alapul (Enright–Ffowcs-Williams 2001, Lengyel 2001). Megkülönböztetünk az egész országra kiterjedő makroklasztert, egy régióra vagy egy nagyvárosra és vonzáskörzetére kiterjedő regionális klasztert, valamint egyetlen településre vagy munkaerő-vonzáskörzetre kiterjedő lokális klasztert. Lényeges kérdés ezen klaszterek esetében, hogy fejlesztésükben milyen szintű kormányzat játszik vezető szerepet.

Az országos szintű kompetitív előnyökre építő klaszter-politika jellemzően a nagyvállalati körből választ partnert magának a megvalósításhoz. Ezzel szemben a regionális szintű kezdeményezések a *KKV-szektor*t preferálják céljaik elérése érdekében (Raines 2001/a). Éppen a KKV-k számára szükséges leginkább, hogy valamilyen klaszter-kezdeményezésben részt vegyenek, mivel könnyebben le tudják győzni a méretükből adódó korlátokat egy klaszter keretén belül. „Úgy is meg szokták fogalmazni a klaszterek hatásait, hogy egy kisebb vállalat hozzájut mindazokhoz az előnyökhöz, információkhoz, mintha egy nagyvállalat része (leányvállalata) lenne, miközben pénzben nem fizeti meg ennek költségeit (lokális pozitív externáliát élvez, másképpen agglomerációs előnyökhöz jut). A KKV-k számára ezért a fennmaradás és fejlődés szinte egyetlen útja helyi hálózatokhoz, klaszterekhez való kapcsolódás.” (Lengyel–Deák 2002)

4. Klaszterek fejlesztése

Egy klaszter több mint vállalatok egyszerű összessége, így fejlesztése a vállalkozói szféra, a kormányzat, valamint az oktatási- és kutató intézmények élet *újfajta együttműködését* feltételezi. Számos országban szervesen kialakult klasztereket is találhatunk (Buzás 2000/a, 2000/b, EC 2002, Porter 1998), azonban sok helyen próbálkoznak tudatos kialakításukkal is (DAKKV 2000, Porter 1998). Magyarországon helyi kezdeményezések is történtek klaszterek létrehozására (Grosz 2000, 2002/a, 2002/b), a Széchenyi-terv Regionális Gazdaságépítési programja pedig kormányzati forrásokat rendel regionális klaszterek kialakításának elősegítésére (GM 2000).

A klaszter-politika szinte mindegyik fejlett ország gazdaságpolitikájában helyet kapott (Lagendijk 1999, Porter 2001, EC 2002), sok sikeres kezdeményezést ismerünk klaszterek kialakítására, fejlesztésére vonatkozóan. Ezek tapasztalatai alapján a következő szempontokat tartjuk fontosnak kiemelni a klaszterek fejlesztésével, a klaszter-politika kialakításának menetével kapcsolatban (1. táblázat):

1. *Klaszter-politika feltételeinek megléte.* A klaszter-politika *nem* egy csodaszer, mely bármilyen körülmények között eredményre vezet. Kialakításának és működtetésének vannak feltételei, melyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Először is tudomásul kell venni, hogy nincs meg mindenhol a lehetősége klaszter(ek) kialakulásának. Porter a kompetitív fejlődés négy egymást követő szakaszát különbözteti meg (Lengyel 2000/a):

- tényező-vezérelt,
- beruházás-vezérelt,
- innováció-vezérelt és
- jólét-vezérelt.

Klaszterek kialakulásáról csak olyan gazdaságban beszélhetünk, amely eljuttott az *innováció-vezérelt* szakaszba. A korábbi periódusokban kialakulhatnak ugyan

egyedi, helyi tényezőkön nyugvó iparágak (pl. turizmus, kézművesipari) vállalatai alkotta klaszterek, de ezek nehezen alkalmazkodnak a piaci változásokhoz, így hosszú távú fennmaradásuk kétséges (Lengyel 2002). Magyarország egyes régiói (azon belül is csak néhány dinamikusan fejlődő iparág) már eljutottak az innováció-vezérelt szakasz kezdetére, azonban az ország jelentős részére még csak a beruházás-vezérelt, az elmaradott régiókra pedig a tényező-vezérelt szakasz a jellemző.

1. táblázat A klaszter-politika kialakításának és megvalósításának főbb szempontjai

Politika kialakításának és megvalósításának folyamata	Főbb szempontok
Klaszter-politika feltételeinek megléte	Megfelelő gazdasági bázis Stabil, kiszámítható környezet Célkitűzések
Támogatandó klaszter(ek) kiválasztása	Klaszterek feltérképezése Támogatandó klaszterek kiválasztása Zárt illetve nyitott program kialakítása
Klaszterhatárok megfelelő kijelölése	Földrajzi és iparági határok kijelölése Gazdasági kapcsolatok fontossága: csomóponti régió
Főbb szereplők/érdekeltek körének felismerése	Magánszektor dominanciája, vezető szerepe Piaci jellegű kapcsolatok kialakítása A klaszterek nyújtotta versenyelőnyök felismerése, lehetőségük kialakítása
Információáramlás elősegítése	Formális és informális kapcsolatok Kollektív identitás Bizalom megteremtése Kapcsolatok intézményesítése
Folyamatos ellenőrzés	Mikor sikeres egy klaszter? Klaszteresedés folyamatának és nem klasztereknek a támogatása Monitoring intézményesítése az érdekeltek bevonásával

Klasztereket *nem lehet létrehozni*, csak fejleszteni. A klaszter egy komplex, a vállalkozások sokoldalú kapcsolatrendszerével jellemezhető rendszer, melyet semmilyen gazdaságpolitikai program nem képes létrehozni, hanem mindössze befolyásolni. Így a klaszterek létrejöttének további feltétele a *megfelelő gazdasági bázis* megléte. Versenyképes helyi szereplők hiányában nem alakulhat ki a termékeit a

globális piacon is értékesíteni képes klaszter (Buzás 2002, Enright–Ffowcs-Williams 2001, Lagendijk 1999). Klaszterek kialakításáról ezért csak olyan értelemben beszélhetünk (és a továbbiakban ennek megfelelően használjuk a fogalmat), hogy megfelelő feltételek adóttak egy klaszter kialakulásához, és a gazdaságpolitika a klaszteresedés elősegítésével „kelti életre” a klasztert.

A klaszter-politika számos ponton eltér a hagyományos gazdaságpolitikától, azonban kialakítása során sokszor ugyanazokat a kérdéseket kell feltennünk, mint a korábbi gazdaságfejlesztési programok megtervezésekor (Enright–Ffowcs-Williams 2001, Raines 2002). Fontos például, hogy a klaszter-politika világos és egyértelmű *célkitűzéseket* fogalmazzon meg már a legelején. Ennek során figyelembe kell venni a rendelkezésre álló erőforrásokat, valamint a fejlesztési elképzelések közvetlen és közvetett hatásait is.

Bármilyen gazdaságpolitikai kezdeményezés sikerének elengedhetetlen feltétele a *kiszámítható, stabil gazdasági, politikai, jogi környezet*. Ez különösen igaz egy klaszter létrehozására, fejlesztésére, mivel időben hosszú folyamatról van szó, amelyet az egymást követő kormányzati ciklusok gazdaságpolitikai változtatásai hátráltatnának (Porter 1998, Roelandt–den Hertog 1999/a). A klaszter-politika nem egy csodaszer, melynek rövidtávon is érzékelhető eredményei vannak (Grosz 2002/a).

Az időbeli folytonosság mellett szükség van a különböző szintű kormányzati szervek közötti megfelelő összhangra. A kormányzati hierarchia vertikális szintjei közötti egyetértés biztosítja, hogy az egyes intézkedések ne rontsák le egymás hatását. A horizontális szintek közötti összhang pedig azonos feltételrendszer megteremtését teszi lehetővé a területileg nagyobb kiterjedésű (pl. egy régió több megyéjét is érintő) klaszter szereplői számára.

2. *Támogatandó klaszter(ek) kiválasztása.* A területfejlesztés során olyan intézményi rendszert és általa megvalósítandó klaszter-politikát kell kialakítani, amely nem preferálja egyik klasztert vagy klaszter-típust sem a többivel szemben. Nem a kormányzati szektor feladata kijelölni a már létrejött klaszterek közül a fejlesztésre érdemeseket, illetve a potenciális klaszterek közül a támogatandókat. A kormányzatnak minden egyes klasztert egyformán kell kezelnie (Porter 1998). Ebben gyakori problémát jelent az, hogy a klaszterek bizonyos fogyasztói igények kielégítésére, értéklánc-rendszer(ek) mentén szerveződnek (Deák 2000), és így nincsenek tekintettel a klasszikus statisztikai iparági besorolásokra. Ennek következményeként egyes klaszterek nehezen ismerhetőek fel. Ezért van szükség a kormányzati szervek részéről újszerű, a gazdaságpolitika megszokott ágazati megközelítésétől eltérő gondolkodásmódra (Roelandt–den Hertog 1999/a).

A klaszterek felismerésére, a klaszter-politika alanyainak kiválasztására különböző kvalitatív és kvantitatív eszközökkel *feltérképezik a klasztereket* (cluster mapping). A klaszter fogalmából következően a kiválasztásnak minden esetben két – statisztikailag is jól jellemezhető – tényezőt kell figyelembe venni: a *helyi gazdaságban betöltött szerepet* és a *nemzetközi versenyben elfoglalt pozíciót* (Raines

2001/b, Porter 1990). Ennek elvégzésére számos eljárást fejlesztettek ki (EC 2002, Patik 2002), és ezeket a legtöbb országban sikerrel használták is (lásd például CURDS 2001, Drejer és szerzőtársai 1999, Miller és szerzőtársai 2001, Peneder 1999, Roelandt és szerzőtársai 1999). Az eljárások főbb csoportjai (Patik 2002, Roelandt–den Hertog 1999/b):

- input-output elemzés (input-output analysis): az egyes értéklánc-rendszerekben részt vevő iparágak közti kereskedelmi/üzleti kapcsolatokra koncentrál,
- gráf elemzés (graph analysis): a gráf-elméletet alapul véve próbálja meg a szereplők közötti kapcsolatokat feltérképezni,
- hasonlóság-elemzés (correspondence analysis): hasonló (innovatív) magatartást mutató cégek csoportjait igyekeznek megtalálni faktoranalízis vagy más statisztikai módszerek segítségével,
- kvalitatív esettanulmányok (qualitative case study approach): Porter gondolatira építve közelít a klaszterekhez, esettanulmányok segítségével egyenként felmérve őket.

A klaszterek kiválasztása több veszélyt is magában hordoz, ezért a klaszter-politika sikerének egyik fontos eleme. Egyrészt megfogalmazhatunk olyan *irreális fejlesztési igényeket* is, melyeknek nincs valós alapja (pl. számos fejlesztési elképzelés „high-tech” klaszter kialakítását tűzi ki célul akkor is, ha hiányoznak a feltételei). Másrészt a klaszter-politika keretén belül továbbra is a régióban komoly bázissal rendelkező, de *telített piacokon működő*, így további fejlődésre nem képes iparágak alkotta klaszter(ek)e)t támogatják, csak új elnevezés alatt, ami megakadályozza a gazdasági szerkezetváltást (Boekholt–Thuriaux 1999, EC 2002).

Természetesen a klaszter-semlegesség nem jelenti azt, hogy minden (potenciális) klasztert támogatni kell. Erre egyrészt nincs sem lehetőség sem szükség, mivel a *régió erőforrásainak szűkössége* okán csak néhány versenyképes klaszter működhet a régióban. A kiválasztás elveinek kell semlegesnek (objektívnek) és hosszú távon stabilnak lenniük (Enright–Ffowcs-Williams 2001, Raines 2001/b). Ebből a szempontból érdemes kiemelni három, egymástól különböző kiválasztási mechanizmussal rendelkező klaszter-politikát:

a. *Skóciában* különböző mutatók alapján kiválasztottak hét klasztert a klaszter-programban való részvételre. A klaszterek köre a program eddigi működése során állandó volt, nem kezdték meg újabb klaszterek támogatását, illetve nem függesztették fel a meglévő támogatásokat sem (Taylor–Raines 2001).

b. A *baszk* klaszter-program kiválasztási rendszere annyiban tér el az előzőtől, hogy a programban támogatott klaszterek köre idővel változik. Egy folyamatos monitoring tevékenység keretében elemzik a régió gazdasági szerkezetét, hogy meghatározzák a meglévő és potenciális klaszterek körét. Közülük kerülhetnek ki a program résztvevői, amennyiben elfogadják a felkérést a programban való részvételre.

Ennek hatására a programban részt vevő klaszterek köre évről évre változott (Taylor–Raines 2001).

c. *Magyarországon* a központi kormányzat által indított klaszter-program az előző kettőhöz képest jobban épít a magánszektor kezdeményező készségére annyiban, hogy a Széchenyi terv nem jelöl ki konkrét klasztereket, hanem pályázni lehet a központi fejlesztési támogatásra. A pályázati döntés értelmében kapják meg az egyes klaszterek a támogatást, melyet a szervezeti rendszer, valamint szolgáltatásaik kiépítésére fordíthatnak (GM 2000).

3. *Klaszterhatárok megfelelő kijelölése.* A gazdaságfejlesztés hagyományos területi, illetve ágazati megközelítése esetén a fejlesztési elképzelések vagy közigazgatási határokhoz, vagy iparági besoroláshoz igazodnak. A regionális programok keretében az adott régióban, míg az ágazati programok esetén a kiválasztott iparághoz tartozó vállalkozásokat támogatják. Ezzel szemben a klaszter-politika vállalkozások együttműködéseire koncentrál. A gazdasági kapcsolatok – és így a klaszterek – azonban nincsenek tekintettel sem közigazgatási határokra, sem iparági besorolásra. A sikeres klaszter-politika érdekében ezért meg kell határozni azoknak az együttműködéseknek a körét, amelyek fejlesztéséhez a program aktívan hozzájárul.

Sokan klaszter alatt tévesen valamilyen szervezetet, gazdasági struktúrát értenek, amely rendelkezik irányító szervvel, tagsággal stb. (Rosenfeld 2001). Azonban erről szó sincs. A regionális klaszternek mindazon vállalkozások részei („tagjai”), amelyek az adott földrajzi területen működnek és részesei a klaszter vállalatai között kialakult munkamegosztásnak. Úgy is megfogalmazhatjuk, hogy „a klaszterhez tartozás nem tagsági viszony, hanem földrajzi távolság és gazdasági együttműködés kérdése” (Rosenfeld 2001, 15. o.). Sok vállalkozás annak ellenére része valamilyen klaszternek, hogy ennek nincs is tudatában. Nem ismerik a klaszter fogalmát, de a mindennapos gazdálkodás során kihasználják a munkamegosztás nyújtotta versenyelőnyöket (Lyon–Atherton 2000). Tovább nehezíti a klaszter határainak megadását, hogy időben dinamikusan változik az együttműködésben részt vevő vállalkozások köre, ahogy új gazdasági kapcsolatok alakulnak ki, és meglévők szűnnek meg.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a gazdaságfejlesztési programokban használt klaszter fogalom tulajdonképpen egy absztrakció, mely *a gazdasági szereplők között kialakult szerteágazó kapcsolatrendszer egy önkényesen kiragadott rész-halmaza*. Ezért a fejlesztési támogatásokra jogosultság meghatározása mesterségesen kijelölt klaszterhatárokon belül történik.

A klaszterek fejlesztésénél a közigazgatási régiók helyett a gazdaság természetét jobban kifejező *csomóponti régiókat*² kell figyelembe venni (Porter 2000). A klaszterek feltérképezése során derül ki, hogy egy adott klaszterhez tartozó vállalkozások térben mennyire koncentráltan helyezkednek el. Amennyiben nem egyetlen

² Csomóponti régió alatt a gazdasági tevékenységek térbeli sűrűsödéséből kiinduló régiótípust értünk, melyet általában egy vagy több nagyváros és vonzáskörzete alkot (Benko 1999, Lengyel 2000/b).

közigazgatási egység (város, megye, régió stb.) területén találhatóak, akkor szükséges lehet több helyi vagy regionális önkormányzat összefogása is a klaszter-politika megvalósítása érdekében. Az Egyesült Államokban ezért a különböző szintű közigazgatási egységek mellett a nagyvárosi vonzáskörzetekre (metropolitan statistical area) is gyűjtnek statisztikai adatokat (Porter 2001). Az európai regionális politikák fejlesztési döntéseiben is egyre inkább a funkcionális térrendszer kerül előtérbe, és a korábbi gyakorlathoz képest kevésbé merev területi lehatárolásokkal találkozunk (Nikodémus 2002).

A Magyarországon az elsők között létrehozott Pannon Autóipari Klaszter (PANAC) mind a földrajzi mind az iparági határait kijelöli a klaszternek (Grosz 2002/a, PANAC 2002). Egyrészt csak az lehet tagja a klaszternek, aki az autóiparhoz kapcsolódó termelő tevékenységet végez, másrészt további feltétel, hogy a vállalkozás magyarországi gyártóbázissal rendelkezzen. A klaszter kulcsvállalatai a Nyugat-dunántúli régióban találhatóak, továbbá a klaszter egyik alapító tagja a Nyugat-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács is, azonban ezt a területi lehatárolásban nem helyezték előtérbe. A klaszter viszont szolgáltatásainak keretén belül a fejlesztési források igénybevételénél már a régió területén található vállalkozások együttműködéseit részesítik előnyben, ami erősíti a klaszter regionális jellegét.

4. *Főbb szereplők/érdekeltek körének felismerése és bevonása a klaszter fejlesztésébe.* Egy önálló fejlődésre képes klaszterben létezik a vállalkozásoknak egy olyan csoportja, akik fel tudják ismerni, hogy *egyéni versenyképességük részben közös gazdasági tevékenységük függvénye.* A klaszter-politikának elsősorban ezekre a vállalkozásokra kell építenie. Olyan mechanizmusokat kell kialakítani, amelyek elősegítik, hogy ez a csoport megismerje versenyelőnyeinek forrásait és a javításuk útjában álló akadályokat, és együttesen tudjanak fellépni ezek megszüntetésére (Taylor-Raines 2001).

A fenti vállalkozásokon túl azonban minden érdekeltnek tisztában kell lennie azzal, hogy a klaszterek milyen szerepet játszanak a régió versenyképességében. A klaszter fejlesztésének célja a résztvevők céljainak sikeres elérése, így minden érintettet (vevők, intézmények, különböző nagyságú cégek, munkavállalók stb.) be kell vonni a kezdeményezésbe. Tudatosítani kell, hogy a versenyképesség alapját nem a termelési tényezők – különösen a munkaerő – olcsósága jelenti, hanem a termelékenység. A termelékenységben és annak növelésében pedig az érdekeltek közötti együttműködésnek, tehát a klaszternek kiemelt szerepe van (Porter 1998).

A magáncégek jobban felismerik versenyképességük javításának útjában álló akadályokat, mint a kormányzati szektor, ezért a klaszterek fejlesztésében a magánszektornak (magánvállalkozások, illetve azok szervezetei) kell vezető szerepet játszania. Nagyobb az esélye egy olyan kezdeményezés sikerének, amelyet a magánszféra vezet kormányzati részvétellel, mint egy kormányzati kezdeményezésnek, amelyben a magánszféra is részt vesz (Porter 1998, Roelandt és szerzőtársai 1999). A *magánszektor dominanciája* csökkenti a kezdeményezés átpolitizáltságát, így

nincs közvetlenül kitéve a választási ciklusok hatásainak. Egy klaszter kialakítása 10-20 évet is igénybe vehet, azonban „a politikában egy évtized örökkévalóságnak tűnik” (Porter 1998, 185. o.).

A kormányzatnak nem a helyi szereplők helyett kell meghozniuk a szükséges döntéseket, hanem segíteniük kell őket abban, hogy igényeiket megfogalmazzák. „Az iparpolitikus szerepe e szerint a felfogás szerint nem annyira az orvosé, aki a betegség tüneteinek vizsgálata után felírja a szükséges gyógyszert, mint inkább a pszichoanalitikusé, aki egy hosszadalmas önvizsgálati folyamatban segíti a beteget önmaga gyógyításában” (Zeitlin 1994, 23. o.). Természetesen ezt a szerepet időről-időre felül kell vizsgálni, alkalmazkodni kell a környezetben bekövetkező változásokhoz.

A klaszter fejlesztéséhez az érdekelték közötti tartós együttműködések kialakítására, erősítésére van szükség. Ezek a kapcsolatok *piaci jellegűek*, mivel a vállalkozások számára a piaci impulzusok jelentik az egyik legfontosabb információforrást, ezért az elsődleges teendő a piac különböző működési rendellenességeinek megszüntetése. A piaci kapcsolatok pedig piaci racionalitást, logikát igényelnek, ami a magánszektor sajátja, nem pedig a kormányzati szektoré.

Az előzőekben ismertetettek miatt a klaszterek fejlesztésében a *magánszektor vezető szerepére van szükség*. Ez nemcsak a klaszter-politika megvalósítására terjed ki, hanem már a céljainak, eredményességi mutatóinak kialakításakor is szükséges, hogy a gazdaságpolitika kialakítói folyamatos egyeztetessenek a magánszektor képviselőivel. Ennek hatására új szereplők jelennek meg a regionális gazdaságfejlesztésben, ami a magán- és kormányzati szektor közötti felelősség új megosztásához vezet (Raines 2001/b).

A vállalkozások a klaszter fejlesztését célzó kezdeményezést természetesen csak akkor fogják támogatni, ha ez számukra előnyökkel jár. Ahhoz, hogy megnyerjük őket a kezdeményezésnek, ismerni kell a klaszterek nyújtotta versenyelőnyök mibenlétét (Lengyel–Deák 2002), és ezt tudatosítani kell az érintettekkel (Buzás 2002). Célszerű először olyan projekteket megvalósítani, amelyek már rövid távon is kézzel fogható előnyöket biztosítanak a vállalkozások számára a közös fellépés révén, és így igazolják számukra a program létjogosultságát (Enright 2001, Enright–Ffowcs-Williams 2001).

5. *Információáramlása elősegítése*. A klaszter sikerében a különböző csatornákon keresztül áramló információknak elengedhetetlen szerepük van. A vállalkozások, gazdasági szereplők közötti információáramlás javítja együttműködésük hatékonyságát. Az egymással rivalizáló vállalkozások közötti információcsere pedig segíti őket, hogy teljesítményüket értékelni tudják, a versenytársakéval össze tudják hasonlítani (Lengyel–Deák 2002).

Az információk áramlását a leggyakrabban – és a legkönnyebben – a különböző személyes kapcsolatok képesek elősegíteni. A klaszterek gyakran helyi vállalkozások *informális* kapcsolatrendszeréből jönnek létre, akiknél a bizalom alapja a

személyes ismeretség. Természetesen a klaszter fejlődésével már nincs lehetőség mindenkit ismerni, így szükség van ezen kapcsolatok intézményesítésére, *formálissá* tételére.

A tudatos klaszter-építés során e kettős kapcsolatrendszer egymással párhuzamos fejlesztésére van szükség. Amennyiben valamelyik hiányzik, akkor annak kialakítására kell törekedni. A két kapcsolatrendszer együtt járul hozzá a szereplők *kollektív identitásának* kialakulásához, aminek létrehozásában a klaszter földrajzi és ágazati határainak megfelelő kijelölése játszik fontos szerepet, mivel ez határozza meg a vállalkozások között az együttműködés alapját képező közös jellemzők lehetséges körét. Az identitás alapulhat azon, hogy a vállalkozások azonos iparághoz/tevékenységi körhöz tartoznak (pl. autóiipari beszállítók) és/vagy ugyanabban a régióban találhatóak. Az egyre gyakoribbá váló kontaktusok pedig kialakítják a klaszterhez tartozás érzését. Ezen túl szükség van az identitás tudatos kommunikálására is, ami egyfajta kollektív marketingnek tekinthető, aminek leggyakoribb célja további befektetők megnyerése a klaszterhez tartozó vállalkozások körének bővítése érdekében (Lagendijk 1999, Taylor–Raines 2001).

Olyan üzleti környezetben, ahol a szereplők közötti *bizalom* nincs jelen kellő mértékben, ott semleges szereplők segíthetik a bizalom kialakulását, és így a személyes kapcsolatok létrejöttét. Sőt számos esetben a kiépülő klaszterben részt vevő vállalkozások fogalmazták meg igényüket, hogy a hálózat koordinálását egy semleges szereplő végezze (EC 2001).

A klaszter kialakulása, fejlesztése hosszú távú folyamat, amelyben sok érdekelt vállal különböző szerepet. A résztvevők köre idővel változik, valamint a kezdeti informális kapcsolatok már nem megfelelőek egy nagyobb méretű klaszter szervezésére, ezért szükség van a közreműködők közötti *kapcsolatok intézményesítésére* (DETR 2000, Enright 2001, Enright–Ffowcs-Williams 2001, Lagendijk 1999). Ebben leggyakrabban olyan szervezetek töltenek be vezető szerepet, melyek a klaszter intézményesítése előtt is léteztek, és korábbi tevékenységük hasonlóságot mutat az új feladatokkal (kamarák, iparági szövetségek stb.). Ezek gazdasági céllal létrejött magánszervezetek, amelyek gyakran társadalmi funkciót is betöltenek (EC 2002, Zeitlin 1994).

A klaszterek fejlesztésénél jól alkalmazhatóak az *olasz iparági körzetek* tapasztalatai (Pelle–Imreh 2002, Zeitlin 1994). Az olasz iparági körzetek tulajdonképpen a KKV-k regionális klasztereinek tekinthetőek, legfőbb jellegzetességük a sok, azonos iparágban működő KKV földrajzi koncentrációja, amelyek együttműködésében a gazdasági racionalitáson túl a bizalmi tőke is nagyon fontos szerepet játszik. A vállalkozások közötti koordináció mechanizmusára nem lehet általános érvényű szervezeti modellt felállítani, azonban Zeitlin (1994) két elemet emel ki. Az egyik a *helyi önkormányzatok autonómiája*. A helyi önkormányzatok képesek leggyorsabban és a legkisebb költségekkel felmérni a helyi igényeket, és képviselni ezeket. Lehetőségük van a különböző érdekeltekkel személyes, mindennapos kapcsolatot tartani, ami elősegíti az együttműködés sikerét. A másik elem az *erős kollektív érdek-*

képviselési szervek létezése. Ez alatt olyan szervezeteket kell érteni (szakszervezetek, vállalkozói szövetségek stb.), amelyek a szereplők nagyobb csoportjainak érdekeit jelenítik meg különböző közösségi döntések során (pl. közjavak előállítás). Ezek a szervezetek lehetővé teszik, hogy az egyes egyéni érdekek sikeresen jelenjenek meg a különböző közösségi döntésekben. Az egyéni és közösségi érdekek, valamint az egyes egyéni érdekek gyakran kerülnek egymással ellentétbe. „Az ipari körzetek története is nyílt konfliktusokkal terhes” (Zeitlin 1994, 20. o.), ezért szükség van olyan intézményi mechanizmusokra, melyek segítenek ezeket a konfliktusokat feloldani. Ezek az érdekképviselési szervezetek hozzájárulhatnak a konfliktuskezelő intézményi mechanizmusok létrejöttéhez és hatékony működéséhez.

6. *Folyamatos ellenőrzés.* Egy klasztert akkor mondhatunk sikeresnek, ha növelni tudja (export) piaci részesedését, miközben bővül (legalábbis nem csökken) a foglalkoztatottak száma. A különböző klaszter-politikák is legtöbbször a foglalkoztatottak számának növelését jelölik meg legfontosabb gazdaságfejlesztési célként. Vannak azonban olyan kezdeményezések, amelyek nem képesek megfelelni a velük szemben támasztott elképzeléseknek.

Egyrészt nem minden klaszter-kezdeményezésből alakul ki ténylegesen klaszter. A sikertelenségnek számos oka lehet az értékesítési lehetőségek változásától kezdve az együttműködő vállalkozások közötti elégtelen koordinációig. De a foglalkoztatás bővülése sem jelzi feltétlenül klaszter kialakulását. „Érdeemes hangsúlyozni, hogy a különböző vállalkozások hosszabb/rövidebb ideig tartó szorosabb vagy lazább együttműködéseitől a klaszterek abban különböznek, hogy az adott térségben ágazatuk gazdasági dominanciáját testesítik meg, s kialakulásuk jelentős foglalkoztatás-növekedést ill. a klaszter piaci részesedésének oly mértékű növekedését jelenti, melynek elérésére a klaszter tagok önmagukban (a klaszter hiányában) nem lettek volna képesek.” (Buzás 2002, 74. o.).

Másrészt a klaszterek – a termékekhez hasonlóan – *életciklussal* rendelkeznek, és a sikeresen működő klaszter is idővel elvesztheti versenyelőnyeit, és hanyatlásnak indulhat. A vállalkozásoknak és a gazdaságpolitika irányítóinak egyaránt figyelni kell az erre utaló jelekre, és új stratégiai irányt kell szabni a klaszter fejlesztésének, vagy le kell mondani a további fejlődés lehetőségéről (Rosenfeld 1997).

A fentiek miatt folyamatosan figyelemmel kell kísérni a klaszterek fejlődését (Enright 2001, Enright–Ffowcs-Williams 2001, Lagendijk 1999). Fel kell állítani egy rendszeresen ismétlődő, intézményesített statisztikai adatgyűjtést, ami lehetővé teszi a *monitoring tevékenységet*. Például a PANAC esetében is kidolgozásra került egy mutatórendszer, mely éppen a klaszteresedés két fő dimenziója mentén értékeli a klaszter gazdasági „erejét” (Grosz 2001). Számba veszi egyrészt a PANAC regionális súlyát, azaz a régió gazdasági életében betöltött szerepét, másrészt iparági súlyát, azaz milyen jelentőséggel bír Magyarország autópárában.

Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a gazdaságpolitika célja a helyi gazdaság fejlődése, ezért *nem a klasztereket, hanem a klaszteresedés folyamatát kell támogatni*.

ni (Enright 2001, Enright–Ffowcs-Williams 2001, Lyon–Atherton 2000). Ez egyrészt jelentheti a vállalkozások földrajzi koncentrációjának fokozódását, tehát az adott régió területén növekszik a klaszterhez tartozó vállalkozások száma, illetve gazdasági teljesítménye. Másrészt a gazdasági összefonódás mértékének növekedését, azaz a már meglévő vállalkozások munkamegosztásának kialakulását/mélyülését. A klaszteresedés eredményeként a vállalkozások versenyelőnyei erősödnek, ami által egy öngerjesztő folyamatot indít be (Lengyel–Deák 2002). Ezért a statisztikai adatgyűjtésnek nem csak a már létrejött klaszterek működését kell „szemmel tartania”, hanem a klaszteresedés jellemzőit, amire a klaszterek lehatárolására használt módszerek alkalmazhatóak.

5. Összefoglalás

A posztfordista ciklus kezdete megváltoztatta a termelési rendszereket a fejlett országokban és ennek hatására előtérbe került az endogén forrásokra építő alulról felfelé szerveződő regionális gazdaságfejlesztés gyakorlata. Ennek részeként az 1990-es években a klaszter-alapú gazdaságfejlesztés egyre inkább teret nyer a gazdaságpolitikában. „A nemzetközi trendek is azt mutatják, hogy a klasszikus iparpolitika ágazati megközelítését egyre inkább felváltja a klaszterek szerveződésének elősegítése.” (Buzás 2002, 72. o.).

A fejlett gazdaságokban szervesen kialakult klaszterek mintájára a fejlődő országokban tudatos hálózatépítésbe fogtak, hogy a későbbi klaszterek alapjait létrehozzák (Ceglie–Dini 1999, OECD 2001, UNIDO 2000). Bár a gazdaságfejlesztésnek ez a formája a regionálistól az országosig különböző területi szinteken is alkalmazható, igazán népszerűvé a regionális szinten vált, ezzel is erősítve az alulról felfelé szerveződő regionális gazdaságfejlesztés gyakorlatát (Raines 2001/b).

A klaszter-alapú gazdaságfejlesztés egyaránt különbözik a gazdaságfejlesztés hagyományos ágazati, illetve területi megközelítésétől. Az iparpolitikához képest területi elemeket, míg a regionális politikához képest ágazati elemeket is tartalmaz. Azt mondhatjuk, hogy a két gazdaságpolitikai terület közötti közeledést eredményezett, ezáltal a gazdasági folyamatoknak jobban megfelelő szemléletet kölcsönzött mindkettőnek (Raines 2001/a).

A klaszterek régióról régióra változnak, nincs egységes recept fejlesztésükre, így a támogatási eszközöket is a fejleszteni kívánt klaszterre kell adaptálni (EC 2001, Enright–Ffowcs-Williams 2001). Azonban számos klaszter-kezdeményezés fel tudott mutatni sikereket a helyi gazdaság fejlesztésében, erőforrásainak mobilizálásában, így sok olyan nemzetközi példa van, amiből tanulhatunk a magyar klaszterek fejlesztése során.

Felhasznált irodalom

- Benko, G. 1999: *Regionális tudomány*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Boekholt, P. – Thuriaux, B. 1999: Public Policies to Facilitate Clusters: Background, Rationale and Policy Practicies in International Perspective. In *Boosting Innovation: The Cluster Approach*. OECD, Paris, 381-412. o.
- Buzás N. 2000/a: Klaszterek: kialakulásuk, szerveződésük és lehetséges megjelenésük a Dél-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 14, 4, 109-123. o.
- Buzás N. 2000/b: Klaszterek a régiók versengésében. In Farkas B. – Lengyel I. (szerk.): *Versenyképesség – regionális versenyképesség*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei 2000. JATEPress, Szeged, 58-66. o.
- Buzás N. 2002: Önkormányzati szerepvállalás a regionális klaszterek létrehozásában. *Comitatus*, 12, 1-2, 72-78. o.
- Ceglie, G. – Dini, M. 1999: SME Cluster and Network Development in Developing Countries: The Experience of UNIDO. UNIDO, Vienna.
- CURDS 2001: *Culture Cluster Mapping and Analysis*. Final Report to ONE North East. Centre for Urban & Regional Development Studies, University of Newcastle Upon Tyne, Newcastle.
- DAKKV 2000: *A Dél-Alföldi régió kis- és középvállalkozás-fejlesztési operatív programja*. Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Regionális és Alkalmazott Gazdaságtani Tanszék, Szeged.
- Deák Sz. 2000: A Porter-féle rombusz-modell főbb közgazdasági összefüggései. In Farkas B. – Lengyel I. (szerk.): *Versenyképesség – regionális versenyképesség*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei 2000. JATEPress, Szeged, 67-87. o.
- DETR 2000: *Planning for Clusters*. Department of the Environment, Transport, and the Regions, London.
- Drejer, I. – Kristensen, F. S. – Laursen, K 1999: Studies of Clusters as a Basis for Industrial and Technology Policy in the Danish Economy. In *Boosting Innovation: The Cluster Approach*. OECD, Paris, 293-313. o.
- EC 2001: *Methodology for Regional and Transnational Technology Clusters: Learning with European Best Practices*. Enterprise Directorate-General, European Commission, Luxembourg.
- EC 2002: *Regional Clusters in Europe*. Observatory of European SMEs No 3. Enterprise Directorate-General, European Commission, Luxembourg.
- Erigh, M. J. 2001: *Regional Clusters: What we know and what we should know*. Kiel Institute International Workshop 'Innovation Clusters and Interregional Competition', 12th-13th November.
- Enright, M. J. – Ffowcs-Williams, I. 2001: Local Partnership, Clusters and SME Globalization. In *Enhancing SME Competitiveness*. The OECD Bologna Ministerial Conference. OECD, Paris, 115-150. o.

- Enyedi Gy. 2000: Globalizáció és a magyar területi fejlődés. *Tér és Társadalom*, 14, 1, 1-10.
- Feser, E. J. 1998/a: Old and New Theories of Industry Clusters. In Steiner, M. (ed.): *Clusters and Regional Specialization. On Geography, Technology and Networks*. European Research in Regional Science, Pion Limited, London, 18-40. o.
- Feser, E. J. 1998/b: Enterprises, external economies, and economic development. *Journal of Planning Literature*, 12, 3, 283-302. o.
- GM 2000: Széchenyi terv. Regionális Gazdaságépítési Program. Gazdasági Minisztérium, Budapest.
- Grosz A. 2000: A gépjárműipari klaszterek külföldi tapasztalatai és a Pannon Autóklaszter lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 14, 4, 125-155. o.
- Grosz A. 2001: *A Pannon Autóipari Klaszter klaszter-súly és -dinamika mutatórendszer kidolgozása*. Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézet Közleményei 134., MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézet, Győr.
- Grosz A. 2002/a: Klaszter kezdeményezések Magyarországon – A Pannon Autóipari Klaszter (PANAC). In *Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Évkönyv 2002*. PTE Közgazdaságtudományi Kar, Pécs. (megjelenés alatt)
- Grosz A. 2002/b: Cluster Initiatives in Hungary – The Case Study of the Pannon Automotive Cluster (PANAC). *European Spatial Research and Policy*. (megjelenés alatt)
- Gordon, I. R. – McCann, P. 2000: Industrial Clusters: Complexes, Agglomeration and/or Social Networks? *Urban Studies*, 37, 3, 513-532. o.
- Hoen, A. 2000: Three variations on identifying clusters. *Kézirat*. Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis, The Hague.
- Horváth Gy. 1998: *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Horváth Gy. 2000: Partnerség az Európai Unió regionális politikájában. *Tér és Társadalom*, 14, 1, 11-26. o.
- Legendijk, A. 1999: Good Practices in SME Cluster Initiatives. Lessons from the 'Core' Regions and Beyond. CURDS, University of Newcastle Upon Tyne, Newcastle.
- Lengyel I. 2000/a: Porter-rombusz: A regionális gazdaságfejlesztési stratégiák alapmodellje. *Tér és Társadalom*, 14, 4, 39-86. o.
- Lengyel I. 2000/b: A regionális versenyképességről. *Közgazdasági szemle*, 47, 12, 962-987. o.
- Lengyel I. 2001: Iparági és regionális klaszterek. Tipizálásuk, térbeliségük és fejlesztésük főbb kérdései. *Vezetéstudomány*, 32, 10, 19-43. o.
- Lengyel I. 2002: A klaszterek fejlesztéséről. *Kézirat*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Regionális és Alkalmazott Gazdaságtani Tanszék, Szeged.

- Lengyel I. – Deák Sz. 2002: Regionális/lokális klaszter: sikeres válasz a globális kihívásra. *Marketing & Menedzsment*, 36, 4, 17-26.
- Lyon, F. – Atherton, A. 2000: *A Business View of Clustering: Lessons for Cluster Development Policies*. Foundation for SME Development, University of Durham, Durham.
- Miller, P. – Botham, R. – Gibson, H. – Martin, R. – Moore, B. 2001: *Business Clusters in the UK – A First Assessment*. Department of Trade and Industry, London.
- Nikodémus A. 2002: A regionális politika és gazdaságfejlesztés nemzetközi és hazai szemmel. *Területi Statisztika*, 5(42), 2, 111-130. o.
- OECD 2001: *Enhancing SME Competitiveness*. The OECD Bologna Ministerial Conference. OECD, Paris.
- PANAC 2002: Pannon Autóipari Klaszter honlapja. <http://www.euregio.hu/cluster>, letöltve 2002. július 3.
- Papné Gáspár L. 1999: Regionális gazdaságpolitika. In Veress J. (szerk.): *Gazdaságpolitika*. AULA, Budapest, 107-120. o.
- Patik R. 2002: Klaszterek lehatárolásának módszerei. *Tudományos Diákköri Dolgozat*. SZTE Gazdaságtudományi Kar, Szeged.
- Pelle A. – Imreh, Sz. 2002: A vállalkozásfejlesztés intézményrendszerének kihívásai napjainkban. „Szervezeti változások és nemzetközi alkalmazkodás – új kihívások az ezredfordulón” I. Országos Közgazdaságtudományi Doktorandusz Konferencia, 2002. március 22-24., Budapest.
- Peneder, M. 1999: Creating a Coherent Design for Cluster Analysis and Related Policies: The Austrian “TIP” Experience. In *Boosting Innovation: The Cluster Approach*. OECD, Paris, 339-359. o.
- Porter M.E. 1990: *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press, New York.
- Porter, M. E. 1998: *On Competition*. Harvard Business School Press, Boston.
- Porter, M. E. 2000: Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Economic Development Quarterly*, 14, 1, 15-34.o.
- Porter, M. E. 2001: Clusters of Innovation: Regional Foundations of U.S. Competitiveness. Council of Competitiveness, Washington.
- Raines, P. 2001/a: *Local or National Competitive Advantage? The Tensions in Cluster Development Policy*. Regional and Industrial Policy Research Paper, 43. European Policies Research Centre, University of Strathclyde, Glasgow.
- Raines, P. 2001/b: *The Cluster Approach and the Dynamics of Regional Policy-Making*. International RSA Conference ‘Regional Transitions: European Regions and the Challenges of Development Integration and Enlargement’, 15th-18th September, Gdansk, Poland.
- Raines, P. 2002: *The Challenge of Evaluating Cluster Behaviour in Economic Development Policy*. International RSA Conference ‘Evaluation and EU Regional Policy: New Questions and New Challenges’, 31st May-1st June, Aix en Provence, France.

- Rechnitzer J. 1998: *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Rechnitzer J. 1999: A regionális gazdasági növekedés elméletei. In Rechnitzer J. (szerk.): *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához*. MTA Regionális Kutatások Központja, Győr–Pécs, 142-167. o.
- Roelandt, T. J. A. – Hertog, P. den 1999/a: Cluster Analysis and Cluster-based Policy Making: The State of the Art. In *Boosting Innovation: The Cluster Approach*. OECD, Paris, 413-427. o.
- Roelandt, T. J. A. – Hertog, P. den 1999/b: Cluster Analysis and Cluster-based Policy Making in OECD Countries: An Introduction to the Theme. In: *Boosting Innovation: A Cluster Approach*. OECD, Paris, 9-26.o.
- Roelandt, T. J. A. – Hertog, P. den – Sinderen, J. van – Hove, N. van den 1999: Cluster Analysis and Cluster Policy in the Netherlands. In *Boosting Innovation: The Cluster Approach*. OECD, Paris, 315-338. o.
- Rosenfeld, S. A. 1997: Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development. *European Planning Studies*, 5, 1, 3-23. o.
- Rosenfeld, S. A. 2001: *Backing into Clusters: Retrofitting Public Policies*. John F. Kennedy School Symposium 'Integration Pressure: Lessons from Around the World', Harvard University, 29th-30th March.
- Steiner, M. 1998: *The Discreet Charm of Clusters: An Introduction*. In Steiner, M. (ed.): *Clusters and Regional Specialization. On Geography, Technology and Networks*. European Research in Regional Science, Pion Limited, London, 1-17. o.
- Taylor, S. – Raines, P. 2001: *Learning to Let Go: The Role of Public Sector in Cluster Building in Scotland and the Basque Country*. International RSA Conference 'Regional Transitions: European Regions and the Challenges of Development Integration and Enlargement', 15th-18th September, Gdansk, Poland.
- UNIDO 2000: *Promoting Enterprise Through Networked Regional Development*. UNIDO, Vienna.
- Zeitlin J. 1994: Ipari körzetek és regionális gazdasági megújulás. *Közgazdasági Szemle*, 41, 1, 14-25. o.